

Małgorzata Moszyńska

Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Gdański

ORCID: 0000-0001-5719-7965

<https://doi.org/10.26881/ndps.2025.53.08>

Doświadczenie życia przez mężczyznę z autystycznym spektrum zaburzeń

Autorka podejmuje się fenomenologicznej analizy biograficznego wywiadu narracyjnego Fritza Schütze z określeniem pól tematycznych Arona Gurwitscha celem odnalezienia odpowiedzi na pytania, jaki wpływ na przebieg życia miały wczesne doświadczenia w obszarze interakcji społecznej oraz w jaki sposób diagnoza zespołu Aspergera wpłynęła na trajektorię życia Narratora.

Metoda: Analiza biograficznego wywiadu narracyjnego F. Schütze, przeprowadzonego z osobą z zespołem Aspergera, którego diagnoza została postawiona w dorosłym życiu, została oparta na teorii pól tematycznych A. Gurwitscha.

Wnioski: Analiza zebranego materiału ujawniła w kształtującej się tożsamości Narratora relację deterministyczną. Uzyskana w wieku dorosłym, niejako przy okazji procesu diagnostycznego syna Narratora, była przełomowym momentem w biografii, i stanowiła impuls do autorefleksji, zatem analiza narracji w tym przypadku była analizą trajektorii życiowej.

Diagnoza stanowiła w narracji **punkt zwrotny**, ponieważ zredefiniowała sposób postrzegania swoich doświadczeń oraz siebie przez Narratora, a także wpłynęła na strategię radzenia sobie z trudnościami, umożliwiła Narratorowi bardziej świadome zarządzanie swoimi wyzwaniami. Wyraźnie zaznaczyła się zgodność między życiem opowiedzianym a życiem przeżywanym, gdzie ujawniły się strategie adaptacyjne wypracowywane oraz stosowane przez Narratora w codzienności.

Słowa kluczowe: dorosłość, autystyczne spektrum zaburzeń, narracja

Experiencing life by a man with autism spectrum disorder

The author undertakes a phenomenological analysis of Fritz Schütze's biographical narrative interview with the identification of Aron Gurwitsch's thematic fields in order to find answers to the questions of what impact early experiences in the area of social interaction had on the course of life, and how the diagnosis of Asperger syndrome affected the trajectory of the Narrator's life.

Method: The analysis of the biographical narrative interview of F. Schütze, conducted with a person with Asperger syndrome, whose diagnosis was made in adulthood, was based on the theory of thematic fields of A. Gurwitsch.

Conclusions: the analysis of the collected material revealed a deterministic narrative in the forming identity of the Narrator. Obtained in adulthood, as it were, on the occasion of the diagnostic process of the Narrator's son was a turning point in biography, and provided the impetus for self-reflection, so the analysis of the narrative in this case was an analysis of the life trajectory.

The diagnosis was a **turning point** in the narrative, as it redefined the Narrator's perception of his experiences and of himself, and influenced his coping strategies, enabling the Narrator to manage his challenges more consciously. There was a clear correspondence between the narrated life and the lived life where the adaptive strategies developed and used by the Narrator in everyday life were revealed.

Key words: adulthood, autism spectrum disorder, narrative

Wprowadzenie

Europejska ponowoczesność przyniosła nowe, inkluzyjne widzenie osób z niepełnosprawnościami, w tym również osób z autystycznym spektrum zaburzeń. Przełom w podejściu do zagadnienia niepełnosprawności to nie tylko zmiana w obszarze językowym, ale również adaptacje prawne oraz projektowanie uniwersalne. Istotnym, właściwie przełomowym momentem w tym zakresie było ustanowienie Konwencji praw osób z niepełnosprawnościami (ratyfikowana w Polsce w 2012 r.). W polskim systemie edukacyjnym, w ciągu ostatnich dwóch dekad, próbowano – z różnym stopniem sukcesu – włączać uczniów z autystycznym spektrum zaburzeń do szkół ogólnodostępnych. Wydaje się jednak, że proces ten w Polsce w stosunku do zwiększającej się kaskadowo populacji osób z autyzmem nie jest zgrany czasowo. Najnowsze dane, które prawdopodobnie nie są całkowicie miarodajne ze względu na brak jednolitych kryteriów diagnostycznych, brak procedury przeprowadzania diagnozy autystycznego spektrum zaburzeń w Polsce, oraz brak ujednoliconych danych statystycznych, informują o wzroście około 30% rok do roku liczby uczniów z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego na podstawie rozpoznania autyzmu realizujących obowiązek szkolny. Uczniowie ci stanowią obecnie populację powyżej 81 tysięcy osób (GOV. 2022–2023) Połowa, a właściwie 45% tej grupy nie ukończy edukacji na różnych etapach kształcenia (Szempruch, Szymła 2021).

W Polsce nie ma rozwiązań systemowych, prawnych, adresowanych bezpośrednio do dorosłych osób z autyzmem, a co za tym idzie, spotykają oni trudności w obszarze zatrudnienia. Nie mamy również prostych rozwiązań ekonomiczno-prawnych dedykowanych przedsiębiorcom celem zachęcenia i lub ułatwienia im zatrudniania osób z autyzmem. Również wizerunek społeczny osób z niepełnosprawnościami, w tym z autystycznym spektrum zaburzeń, wciąż wymaga działań w omawianym obszarze, ponieważ niepełnosprawność często zostaje ujęta w sposób, który albo sprawia, że osoba staje się niewidoczna, albo wręcz przeciwnie – nadmiernie widoczna (Garland-Thomson 2020).

Autonomiczna dorosłość osób ze spektrum autyzmu staje się coraz bardziej widocznym zarówno w badaniach naukowych, jak i praktyce społecznej, obszarem badawczym. Osoby z autyzmem coraz częściej przekazują informacje o sobie,

szczególnie w formie pisanej jako publikacje biograficzne (Rose 2028). Autonomia dorosłego człowieka, w tym samodzielność i możliwość zatrudnienia – jak pisze Anna Prokopiak (2020) – stanowi wyznacznik sukcesu społecznego jednostki. Tematykę dorosłości osób z autystycznym spektrum zaburzeń w różnych jej obszarach podejmują m.in.: Buława-Hałas (2017), Gardin i Duffy (2013), Hołub (2024), Panasiuk i Patyk (2023), Pawlik (2019). Wciąż jednak brakuje opracowań naukowych szczególnie w kontekście analiz narracji tożsamościowej dorosłych osób z autystycznym spektrum zaburzeń, których analiza przyniosłaby być może wymierne korzyści do zwiększenia dynamiki procesu inkluzyjności w obszarze nie tylko edukacji i zatrudniania osób z autystycznym spektrum zaburzeń, ale przede wszystkim przeciwdziałaniu marginalizacji.

Metodologia

Opisane badanie wpisuje się w nurt jakościowej analizy prowadzonej w paradygmacie interpretatywnym, skupiającym się na fenomenologicznym podejściu pozwalającym uchwycić subiektywne doświadczenia przeżywanej rzeczywistości społecznej oraz znaczenia przypisywane różnym etapom życia (Piorunek 2016), gdzie niepełnosprawność ukazuje się jako zbiór cech wpisanych w ludzką kondycję, podlegających refleksji społecznej i egzystencjalnej (Rzeźnicka-Krupa 2007). Przedmiotem badania jest biografia mężczyzny, który diagnozę zaburzeń ze spektrum autyzmu otrzymał w życiu dorosłym. Celem analizy było dogłębne zrozumienie indywidualnych doświadczeń mężczyzny z rozpoznanym zespołem Aspergera, jak postrzega samego siebie i jak konstruuje swoją tożsamość w kontekście społecznych i osobistych doświadczeń. Przedstawiona przez Narratora historia życia pozwoliła na zrozumienie chronologii wydarzeń oraz ich wpływu na rozwój tożsamości, uchwycenie dynamiki biografii w rozumieniu jak radzi sobie z kryzysami oraz jakie procesy adaptacyjne potrafi stosować. Ten rodzaj metody pozwolił mi na połączenie w procesie analizy perspektywy indywidualnej oraz społecznej. Celem uchwycenia kluczowych aspektów życia i refleksji badanego posłużyłam się dodatkowo analizą pól tematycznych według założeń teorii Arona Gurwirtha, który założył, że tożsamość zależy zawsze od kontekstu czy właśnie pola (Aurora 2023). Opowiadana historia życia to sekwencja powiązanych tematów tworzących pola tematyczne, marginalne oraz perspektywiczne (Rosenthal 2012: 295). Gerwitsch posługiwał się tą formą analizy w celu uporządkowania rozproszonych elementów opowieści, identyfikował tym narzędziem kluczowe tematy istotne w kontekście badania tożsamości, postrzegania świata oraz samego siebie z włączeniem relacji interpersonalnych.

Badanie przeprowadzono na terenie Centrum Diagnostyki, Leczenia i Terapii Autyzmu w Olsztynie, w lipcu 2022 roku i obejmowało dwa spotkania z Narratorem, jedno długości 1 godz. 38 min, drugie 39 min. Narracja została nagrana na dyktafon telefoniczny. Procedura badania obejmowała poinformowanie Narratora o celu, poufności, przebiegu oraz podpisaniu zgody na badanie. Prowadzenie badań jakościowych jest możliwe wówczas, kiedy podmiot badania jest w wysokim stopniu świadomy oraz posiada zdolności artykulacyjne (Wyka 1993: 66). W tym wypadku Narrator spełniał określone wymogi, prowadził samodzielną, płynną narrację, nieprzerywaną pytaniami dodatkowymi. Posiadał pełną zdolność posługiwania się mową w zakresie zarówno biernym, jak i nadawczym, wyraźnie natomiast zarysował się brak kompetencji prozodycznych, charakterystyczny w narracji osób z autystycznym spektrum zaburzeń. Zatem ta narracja biograficzna jest uboga w pauzy, zmiany tempa, intonacji nawet w trakcie opisu sytuacji trudnych dla Informanta, kiedy oczekivalibyśmy zmiany w obszarze melodii mowy w związku z określonymi doświadczeniami.

Wywiad został nagrany, a następnie wielokrotnie odsłuchany i dosłownie transkrybowany. Wielokrotna analiza transkrypcji umożliwiła mi identyfikację naturalnie wyłaniających się kodów narracyjnych, takich jak: relacje społeczne, trudności edukacyjne, samotność oraz pasje.

Odnosząc się do wyjaśnienia zróżnicowanego nazewnictwa dotyczącego opisywanego zaburzenia, posługuję się naprzemiennie określeniami autystyczne spektrum zaburzeń, autyzm, zespół Aspergera, co jest związane z obecnie obowiązującą w Polsce klasyfikacją ICD-10 (2009), jak i nową obowiązującą w większości krajów europejskich klasyfikacją ICD-11. Zawsze jednak, dla mnie jako pedagoga, przed określeniem niepełnosprawności stoi człowiek i jego historia. Dodatkowo, zgodnie z podejściem Fritza Schütze'go warto dookreślić nazewnictwo opisujące osobę udzielającą wywiadu (Schütze 2012: 146) nie tylko jako narratora, gdy tworzy opowieść, ale również jako informanta, kiedy udziela wywiadu.

Analiza narracji

W toku analizy tematycznej biograficznego wywiadu wyraźnie zaznacza się chronologiczna struktura narracji, Narrator po rozpoczęciu przeprowadzania wywiadu przeze mnie został poinformowany o celu badania, zapewniony o anonimowości, rejestracji wywiadu oraz o możliwości publikacji na co wyraził zgodę. Poprosiłam o opowiedzenie historii życia: proszę, aby opowiedział mi Pan swoje życie.

Obszar relacji społecznych w polu tematycznym, wyłaniający się z narracji jest osadzony w chronologii czasowej i wyraźnie dzieli się na powodzenia w tym

obszarze w wieku młodzieńczym. Okres adolescencji Narratora ukazuje nam narastające trudności, które Narrator przedstawia bardziej jako Informant, kolejno przechodząc do autorefleksji. Relacje społeczne Narratora skupiają się również na powiązaniu z określonymi zainteresowaniami, co dawało mu ponownie możliwości nawiązywania relacji towarzyskich. Pojawia się tu również pole tematyczne dotyczące trudności związanych ze zdrowiem, komunikacją jako obszarem utrudnień w relacjach społecznych, diagnozą autyzmu, izolacją społeczną, marginalizacją, poczuciem bycia gorszym oraz izolacją. Marginalne pola relacji społecznych ukazują obszary wycofywania się z relacji, nasilające się problemy zdrowotne, uprzedzenia społeczne Narratora, poczucie zagubienia i nieprzystosowania. Nadzieja na zmianę, rozwój osobisty, wyzwania w relacjach, ewolucja reakcji na diagnozę, konfrontacja z trudnościami to wyłonione pola perspektywiczne w transkrypcji narracji.

Kod: Relacje społeczne

Tematyczne pola relacji społecznych

Relacje społeczne:

„Pamiętam, że od razu miałem kolegów w zasadzie, jeśli chodzi o takie powiedzmy powiązania społeczne. Dwóch sąsiadów, tak praktycznie rzecz biorąc i potem gdzieś tam po drodze się poznało innych chłopaków”; „Miałem wtedy może 2–3 lata. Nawiązywałem dobrze znajomości, szybko i udawało mi się komunikować”; „Nie miałem żadnych problemów z nawiązywaniem kontaktów. Oczywiście koleżeńskich”; „W szkole podstawowej też miałem do, do siódmej klasy dobrego kolegę”; „Mój jakby krąg znajomych się poszerzał”; „No było w miarę zgodnie. No i postanowiłem się do końca zaangażować w ten związek i oświadczyłem się”; „Potem pobraliśmy się, partnerka wyraziła zgodę na ten ślub”; „Nie było specjalnie deklaracji z obu stron, jak to bardzo się mocno kochamy”; „No i zaczynam trzeci raz w życiu odczuwać, odczuwać wpływ drugiej osoby, który ponoć nazywa się zakochaniem”; „Pierwszy moment, w którym chcę wziąć ślub kościelny”; „Zacząłem tańczyć i świetnie mi to wychodziło i jakoś tak samo z siebie. To było moje takie trzecie z kolei życie, bo pierwsze życie to co robię na co dzień, drugie życie, pierwsze życie to nudna, ta codzienna nuda, drugie życie to robienie muzyki, trzecie życie to taniec”; „Zacząłem to rozwijać, nawet i brata ciotecznego młodszego zresztą zaczęliśmy wkręcać w tą zabawę”.

Trudności w relacjach społecznych:

„I zaprosił mnie na rzekome urodziny. (...) Zasymulowali otwieranie puszek z napojem gazowanym. I tam zrobili jakąś mieszaninę wody z pieprzem i z jakimiś innymi, z solą”; „Zazwyczaj to ja się sam wpraszałem, ale no chyba akceptowali jakby moje towarzystwo”; „I nadszedł moment, nie wiem, może 14, 15 lat, w którym byłem cały czas pomijany przez kolegów, nie byłem zapraszany do zabawy...”; „Mimo, że wiem, gdzie mieszkają te osoby. Komunikować się jakoś nie, nie robi mi te parę lat w szkole podstawowej”; „Potem to samo się zaczęło dziać w zawodówce, że traktowa-

lem tą osobę jak powietrze”; „Występowała przemoc, przemoc w moją stronę”; „Ma dość tych stanów naszych. Po czterech latach powiedzmy. No i właściwie mówię, że ja też mam dość i koniec. I nie będzie żadnych innych kolejnych związków”; „Sposób wychowania dziecka nas różnił. Sposób, dbania o dom nas różnił”; „No, znowu nie potrafię czegoś osiągnąć, znowu jestem tym najgorszym, znowu mnie nie akceptują”.

Główny nurt narracji ukazuje nam również kolejne pole tematyczne dotyczące problemów w obrębie zdrowia, pojawiające się zapewne jako wynik doświadczeń trudnych dla Narratora.

Problemy psychiczne i emocjonalne:

„Byłem pogubiony. Nie wiedziałem, o co tej kobiecie chodzi, żonie”; „To raczej było delikatne lub umiarkowane okazywanie tej głębi”; „Zaczęło się ujawniać różnego rodzaju zachowania ze strony żony, które niekoniecznie są dobrymi zachowaniami”; „No niszczyła mnie. Spychała nawet do myśli samobójczych”.

Diagnoza autyzmu:

„W międzyczasie, kolejne diagnozy w poradniach... i tak dalej”; „Tak naprawdę wcześniej bardzo się tego bałem. W ogóle stereotypowo myślałem na temat autyzmu, ale jak widać się mocno myliłem”; „I to się zaczęła moja i syna przygoda z autyzmem”.

Trudności emocjonalne i poczucie bycia gorszym:

„Praca w firmie się rozwała, się sypie. Mam coraz to bardziej większe problemy”; „Zawsze, od początku zawsze, pomiędzy działaniami, które wykonywałem na co dzień, były momenty zamyślenia i momenty stagnacji”.

Zmagania z własnym poczuciem tożsamości i zaburzeniami:

„Zwalasz winę na Aspergera, czy na siebie po prostu, no nie wiem”; „To życie pokazuje, że jednak nie rozumiem pewnych schematów, pewnych zachebnień, które się wytwarzają w komunikacji międzyludzkiej”; „Pozostawiam wszystko samemu sobie. Niech to się gotuje w tym sosie i niech to trwa”.

Muzyka jako stały element życia:

„No i w tej nowej miłości pozostaje też miłość do muzyki, bo oboje kochamy muzykę i oboje się uczymy muzyki”.

Problemy komunikacyjne:

„Z kolegami miałem też bardzo dobry kontakt... ale czasami dawali mi do zrozumienia, że nie, że nie okej, no zaczęły się w pewnym wieku jakby zaczepki”; „Izolacja taka właśnie mojej osoby”; „Dawali mi do zrozumienia, że nie, że nie okej”; „To jest odwieczny problem w komunikacji. Ja nie wiem, na jakiej ja mam być stopie”; „Nie mogłem ułożyć pełnego zdania od początku do końca, tylko musiałem krążyć wokół tematu”.

Trudności w utrzymywaniu relacji:

„Zauważyłem, że chyba nie chcę z nikim podtrzymywać kontaktu”.

Wpływ dzieciństwa na dorosłe relacje:

„To wzięło się stąd, że w dzieciństwie miałem takie sygnały”; „Pewne zachowania wdrażałem, które potem z biegiem czasu wydawały mi się niekonwencjonalne”.

Izolacja społeczna i marginalizacja:

„Zaczęły się w pewnym wieku jakby zaczepki. Izolacja taka właśnie mojej osoby.”; „Zacząłem się odsuwać w cień”.

Narracja pokazuje marginalizację, odrzucenie przez rówieśników, co staje się głównym elementem procesu socjalizacji. Wzrastające poczucie izolacji jest widoczne szczególnie w okresie młodzieńczym.

Marginalne pola relacji społecznych

Sąsiedztwo i zabawy:

„No i powiem Pani, że na dole mieliśmy sąsiadów, którzy mieli dziewczynki, ja się też zaprzyjaźniłem z młodszą w moim wieku, eee Jowitą i mój brat starszy ze starszą Kingą się zaprzyjaźnił”; „Ponoć chodziliśmy parą sobie gdzieś tam po wycieczkach, za rączkę się trzymając tą Jowitką”; „Tam wcielałem się, powiedzmy, w Colombo. W poręczynkę Colombo. I takie gestykulacje tworzyłem, inne jakieś tam ruchy rękoma, ale to chyba nie było zabawne”.

Izolacja i wycofanie z wcześniejszych relacji:

„Zapomniałem już o etapie zawodówki, ale zmęczenie było, cały czas jakby cierpiałem na tym bruksizm. Zapomniałem o tym podwórku. Całkowicie byłem odcięty”; „Żyło mi się dobrze, żyło mi się wygodnie i czułem się młody po prostu. I czułem, że oddycham”.

Próby relacji i ich niepowodzenia:

„Było tak dosyć normalnie, dosyć przyjemnie, aż w końcu zdążyliśmy się poznać i niby w końcu, wydawało się, że ona robi muzykę, a tak trochę nie do końca”; „Zakochałem się w niej, ale związek się rozsypał”.

Problemy zdrowotne:

„Skąd się biorą bóle głowy, skąd się biorą bóle zębów, skąd brak akceptacji”; „Poza Aspergerem, to jeszcze tutaj druga diagnoza wystąpiła, gdzieś jakieś zaburzenia afektywne dwubiegunowe”; „Zaczynają się jakieś pierwsze problemy. Z bólem głowy. Znaczą pierwsze problemy. Pierwsze zauważalne takie na sto procent”.

Poczucie bezradności i depresji:

„Nie funkcjonowałem praktycznie w ogóle”; „Zaczęło się coraz gorzej. Ja nie wytrzymywałem. I wydawało mi się, że nic mi się nie uda”.

Stereotypy i uprzedzenia społeczne:

„Bojąc się autyzmu, miałem stereotypowe wyobrażenia na jego temat”.

Poczucie zagubienia i nieprzystosowania:

„Zawsze, od początku zawsze, pomiędzy działaniami, które wykonywałem na co dzień, były momenty zamyślenia i momenty stagnacji”; „To życie pokazuje, że jednak nie rozumiem pewnych schemat, pewnych zażeń, które się wytwarzają w komunikacji międzyludzkiej”; „Praca w firmie się rozwała, się sypie. Mam coraz to bardziej większe problemy”.

Niepewność i strach przed wyrażaniem siebie:

„Po drugie istnieje u mnie strach, że nie mam tak naprawdę nic ciekawego do powiedzenia”

Perspektywiczne pole relacji społecznych

„Tych gier sportowych w ogóle nie uprawiałem. Jakies tam gry w szachy też byłem w tym kiepski i no unikałem. Zaczęło się już izolowanie od sportu”; „No i kumuluje się. Zaczyna się kumulować ten stan przygnębienia”.

Nadzieja na zmiany:

„Z kolei, odszedłem od tej dziewczyny, to znalazłem z kolei inną. Ogólnie rzecz biorąc, gdy już wiedziałem czym jest seks, bardzo mi to się spodobało i nie szukałem już takiej kobiety na stałe, żeby niczego nie było na siłę”; „Ale potem to się znowu przerodziło w związek, bo powiedziała mi w pewnym momencie, że dotknęła mojego rękawka i wiedziała, że już się zakochała”.

Rozwój i aspiracje:

„Mieliliśmy aspiracje takie, żeby stworzyć własny klub. Tam brat cioteczny dostał się do pracy do Michelina. Kolega też się zatrudnił w Michalinie”; „Praca była bardzo prosta, ale wyczerpująca fizycznie i fizycznie głównie, bo tam się obywatelstwo nie pracowało. Do tego doskwierał okropny, jakby gorąco było strasznie, okropna temperatura”.

Rozwój osobisty i zmiana myślenia:

„Zaczęłem analizować całe swoje życie i to bardzo długo trwało, zanim się nauczyłem tego, diagnozy”; „Zdałem sobie sprawę z tego, kim jestem.”; „Zaczynam budować sobie nowe priorytety. Nowe cele, bardziej skupione na sobie niż na innych osobach trzecich”; „Całe życie się człowiek uczy i całe życie można, życie można zaczynać zawsze od początku”; „Pozostawiam wszystko samemu sobie. Niech to się gotuje w tym sosie i niech to trwa”.

Nowa przyszłość, nadzieje i wyzwania w relacjach:

„W końcu zaczęliśmy budować, zmieniać relacje, przebudowywać je”; „Teraz mam inną przyszłość. To wszystko było trudne, ale teraz jest lepiej”; „Partnerka, jakby te trudy wychowawcze nie własnego dziecka pomija i postanawia odejść”.

Ewolucja relacji międzyludzkich:

„Zaczynam trzeci raz w życiu odczuwać, odczuwać wpływ drugiej osoby, który ponoć nazywa się zakochaniem”; „Wchodzę w to. Żyję z tym”; „Pierwszy moment, w którym chcę wziąć ślub kościelny”.

Konfrontacja z osobistymi trudnościami i diagnozami:

„Zwalasz winę na Aspergera, czy na siebie po prostu, no nie wiem”.

Potrzeba zmiany i rozwoju:

„To się może zmieniać. Mogę mieć ochotę, a potem może czegoś żałuję i znówu przestaje”.

Zmiana środowiska i nawiązywanie nowych kontaktów:

„Zmieniłem środowisko. To znaczy, że zmieniłem szkołę. To w nowej szkole były nowe osoby”;

„Nie miałem problemu z, eee. Odnalezieniem się w pewnych grupach”.

Nastawienie na realizację celów osobistych:

„Mówię, może poznam kogoś, a najwyżej zrezygnuję z tej szkoły”; „Cel był taki, żeby kogoś poznać jednak”.

Analiza narracji w obszarze relacji społecznych w polach tematycznych, marginalnych oraz perspektywicznych wyraźnie ukazała przenikanie się pól oraz ich współdziałanie w budowie pełnego obrazu doświadczeń życiowych Narratora, szczególnie w obszarach pól tematycznych dostrzegalne jest stopniowe kształtowanie się tożsamości Narratora. Marginalne pola narracji ukazują pewne schematy i kształtowanie się jego osobowości, szczególnie w kontekście poczucia wykluczenia i trudności z integracją społeczną. Narrator stopniowo przechodzi od relacjonowania swoich doświadczeń jako Informant do bardziej introspektywnego podejścia. Autorefleksja pozwala mu na analizę błędów, redefinicję relacji i próbę zrozumienia własnych emocji. Proces ten jest kluczowy dla jego kształtującej się tożsamości. Komunikacja zarówno ta werbalna, jak i niewerbalna, staje się bardzo ważnym zagadnieniem. Wspomniane trudności w formułowaniu myśli oraz częste samodzielne inicjowanie kontaktów świadczą o wewnętrznych niepewnościach i próbach dostosowania się do otoczenia. Narrator wskazuje, że jego trudności w komunikacji i nawiązywaniu głębszych relacji mogą być związane z doświadczeniami z dzieciństwa, co sugeruje, że jego problemy mają głęboko zakorzenione źródło. Poczucie braku akceptacji w młodości jest kluczowe dla zrozumienia jego obecnych trudności w relacjach.

Kod: edukacja i rozwój osobisty**Pola tematyczne**

„Jakby już stanowiliśmy taką grupę, mniej więcej się zmieniło. Znało to osoby i na początku prawdopodobnie nauka mi szła dobrze, ale wiedziałem, że to co jest na tych lekcjach, to co jest przekazywane, to jest tak łatwe, że ja nie potrzebuję uwagi i nudziła mnie ta nauka”; „Moją pierwszą wpadką, którą pamiętam w czwartej klasie na biologii, było, pani zapytała czy znamy jakieś stworzenia wodno-lądowe”; „Zadanie w zerówce narysować całą kartkę owoców, nie waha-

lem się, tylko narysowałem jedno wielkie, wielkie jabłko na całą kartkę i to było rozwiązanie, moim zdaniem”.

Analizę fragmentów narracji dotyczących edukacji jako pola tematycznego można podzielić na edukację formalną i nieformalną:

Edukacja formalna:

„Zapomniałem już o etapie zawodówki...”; „Zarekrutowałem się do szkoły wieczorowej...”.

Edukacja nieformalna:

„Zacząłem tańczyć i świetnie mi to wychodziło...”; „Zacząłem romans z muzyką...”.

Pola marginalne

„Byłem w stanie stwierdzić co jest dobre. Co jest gorsze. Jaki komplet jest poprawny. Co jest modne tak naprawdę. To mnie też interesowało. I no nie mogliśmy mieć tych ubrań. Z kolei rówieśnicy już wskakiwali w markową odzież”; „Zaczęło się kumulować ten stan przygnębienia... Poczuć gorszości i ten etap pomiędzy szkołą podstawową a szkołą zawodową”; „Byłem skromną rodziną. Nie mogliśmy sobie na wiele pozwolić”.

„Żyło mi się dobrze, żyło mi się wygodnie... większość czasu imprezy, spotkania, muzyka, taniec, szukanie pracy”.

„Całe życie się człowiek uczy i całe życie można, życie można zaczynać zawsze od początku, w każdym momencie. Zawsze można wrócić do punktu wyjścia i czegoś na nowo się uczyć, i na nowo można, budować jakąś historię”.

Pojawia się tu również wątek marginalizacji edukacji, która postrzegana jako trudność i obszar nieprzynoszący satysfakcji zostaje zmarginalizowana, ale w autorefleksji pojawia się strategia, którą Narrator sam sobie proponuje, zapewne zapewniając sobie chęć dalszego rozwoju.

Pola perspektywiczne

„Zaczęło spadać. I dążyłem do tego, że jestem gorszy. I jakby zacząłem budować wokół siebie już taką izolację”; „Zaczynam już takie życie samodzielne. Czyli w sensie. Nie utrzymuję kontaktu z nikim praktycznie”; „Szukam w sobie czegoś, w czym w końcu będę dobry”.

Edukacja jako proces zmiany i rozwoju:

„I zacząłem się komunikować z różnymi ludźmi w tej szkole..., szkole wieczorowej”; „Czułem się świetnie w takim organizowaniu różnych spraw”.

Edukacja w kontekście osobistych wyzwań:

„To życie w szkole pokazuje, że jednak nie rozumiem pewnych schematów, pewnych założeń, które się wytworzyły w komunikacji międzyludzkiej i to dla mnie sprawia trudność”.

Analiza narracji w obrębie kodu, jakim jest edukacja i rozwój osobisty, wskazuje, że nauka odgrywa kluczową rolę w procesie budowania tożsamości. Trudności edukacyjne, marginalizacja osoby Narratora oraz szukanie przestrzeni do rozwoju okazały się być istotnymi elementami tego procesu. Nawet w obliczu początkowych niepowodzeń edukacja może stać się narzędziem pozytywnej zmiany i budowy nowej tożsamości.

Kod: pasje

Pola tematyczne

Pasja do muzyki i tańca:

„My w ogóle długo nie mieliśmy odtwarzaczy. To też jakby sprawiało, że ja gdzieś tam się czułem taki trochę zacořany. Zacořany, bo nie było aż ojciec nie mógł zarabiać pieniędzy i nie przywiózł nam żadnej wieży. No i kolega podrzucił mi, ten przyjaciel oczywiście mówimy, podrzucił mi płytę”; „Zakochałem się w tańcu i sam nie wiedziałem, że tak wyjdzie, że będę potrafił się poruszać w tych światłach, w tych stroboskopach, w tym hałasie, no po prostu byłem wniebowzięty”; „Zaczęłem tańczyć i świetnie mi to wychodziło i jakoś tak samo siebie. To było moje takie trzecie z kolei życie, bo pierwsze życie to co robię na co dzień, drugie życie, pierwsze życie to nudna, ta codzienna nuda, drugie życie to robienie muzyki, trzecie życie to taniec”; „Ta przygoda z muzyką trwała, imprezy dzień w dzień, dobrze się czułem, dobrze się w tym bawiłem, nocą się dobrze bawiłem, w dzień cierpiałem, odpoczywałem i taki czułem się samotniony”; „Zaczęłem romans z muzyką... to była muzyka elektroniczna, która była moim kolejnym etapem”; „Świat był podzielony na takie duże masowe dyskoteki, ale też na taką prawdziwą, głęboką muzykę elektroniczną”; „Z kolei kolega zaproponował mi totalnie odmienny klimat, w sensie mówi, że słuchaj, jak ty lubisz techno, to Fortynie jest takim, mały, klub z prawdziwego zdarzenia”.

Pola perspektywiczne

Rozwój pasji:

„I zacząłem jakby fascynować się muzyką elektroniczną. Dzięki niemu. Dzięki niemu ukształtowała się moja pasja, moja miłość tak naprawdę do muzyki. I zacząłem jakby bardziej w tą muzykę brnąć”; „Już mi nic nie było potrzebne tak naprawdę do życia. Bo mówię, nie sprawdziłem się jako kolega. Ale za to znalazłem sobie taką odskocznę od tych niemiłych sytuacji”.

Narracja w obszarze kodu, jakim są pasje, ukazuje stopniowy rozwój Narratora od etapu dzieciństwa i młodości, poprzez pasję do muzyki elektronicznej, aż po stopniowe wycofywanie się z życia społecznego i rozwój w kierunku samodzielności. Pasja do muzyki staje się główną drogą ucieczki od poczucia bycia gorszym oraz odrzucenia. Stanowi fundament późniejszego rozwoju osobistego.

Kod: samotność

„Zaczęło się już izolowanie od sportu”; „Już się zaczynało przykro robić. Gdzieś tam oprócz tych wyśmiewanych sytuacji, to były w miarę pozytywne”; „W praktyce z nikim nie utrzymywałem kontaktu”; „Byłem pierwszy raz u neurologa od dziewiątego roku życia. Pierwsze sygnały, że mnie głowa boli”; „Czułem się strasznie samotny”; „Izolacja od tych ludzi, którzy przebywali na podwórku”.

Samotność w kontekście relacji międzyludzkich:

„Znowuż jestem ten, który sobie nie potrafi zorganizować, jak to powiedzieć, no który sobie znowuż nie radzi, no tak powiem tak prosto”; „Nie była za piękna. Chociaż to chyba było jakby tutaj mniej ważne. W każdym razie nie wiem dlaczego, ale postanowiłem z nią wyprowadzić z domu rodzinnego gdzieś tam na jakąś tam stancję, próbując tam wspólnie mieszkać, ale ja jej nie kochałem, w ogóle jej nie kochałem, ona mnie za to bardzo kochała. Szalenie mnie kochała” „Czułem brak akceptacji. I to był taki egzamin według mnie. Że dopóki ktoś pierwszy do mnie nie wyciągnie tej ręki, to znaczy, że nie warto”; „Zauważyłem, że chyba nie chcę z nikim podtrzymywać kontaktu”; „Z kolei do dwudziestego roku, do drugiego, drugiego roku życia. No może były okazje. Może ja tych okazji nie widziałem. Może do nawiązania znajomości. Może ja byłem na tyle skryty, że nie byłem w stanie jakby podejść, porozmawiać jako pierwszy. Ściana, mur i co zrobisz? Nic nie zrobisz”; „Cały czas miałem potrzebę oczywiście tego, żeby była jakaś druga osoba przy moim boku. Cały czas tam, mniej więcej od piętnastego, szesnastego roku życia. Już tutaj się zaczynały pierwsze jakieś tam miłości, pierwsze dziecięce związki, a u mnie nic”.

Samotność w obliczu trudnych emocji:

„Życie już jest bardziej stabilne, ale nadal to, co mi zostało, to samotność w tym wszystkim”.

Diagnoza:

„Zaczęłem analizować całe swoje życie i to bardzo długo trwało, zanim się nauczyłem tego, diagnozy”; „No, ale też zaczęłem się usprawiedliwiać, bo mam diagnozę, bo mam zaburzenia, bo przecież ten, jakby ta, to małżeństwo nie mogło się udać”; „Takie momenty oderwania się od rzeczywistości, wyobcowania, takie momenty, w których, no nie rozumiałem otoczenia, nie rozumiałem tego, co się dzieje...”.

Pola marginalne

„Przyjaciel, z którym do dzisiaj mam kontakt mniejszy lub większy, pozostał z tej szkoły podstawowej”; „Zaczęły się wytwarzać grupy. I w każdym razie nie radziłem sobie”; „Po skończeniu szkoły. I w wieku dziewiętnastu lat. Zaczynam już takie życie samodzielne”; „To były lata, w których już po szkole właściwie tej zawodowej było ciężko z pracą”; „Już zapominałem o tych znajomych z osiedla, już w ogóle totalnie się do nich nie odzywałem”; „Byłem pogubiony. Nie wiedziałem, o co tej kobiecie chodzi, żonie. Nie podejrzewałem nawet, czy ja coś robię źle, tylko po prostu zwałłem winę na złe dopasowane charaktery”; „W międzyczasie kolejne diagnozy w poradniach, w poradni właściwie, i tak dalej, i tak dalej. I się żyło”; „Zaczęło mi się przypominać, ale nie wiem jakby to opowiadał, to raczej by to było coraz mniej spójne”; „Z drugiej strony

praca w firmie się rozwala, się sypie. Mam coraz to większe problemy. Dziecko, stoimy w miejscu"; „Jeśli już się decyduje na to, to albo jest to nawiązywanie kontaktu, albo go nie ma wcale. Albo czasem mogę powiedzieć cześć albo w ogóle nie mówię”; „Jak już z kimś przerywam, gdzieś ten wspólny czas, to, to koniec. To już dla mnie nic nie daje”.

Trudności w tworzeniu głębszych więzi:

„Z kolei gdy nastąpił koniec, bo skończyliśmy szkołę, to tam niby były jakieś deklamacje, że nie możemy o sobie zapomnieć. Że mamy się znać dalej, w każdym razie ta dziewczyna wyjechała. I znowu ten sam schemat się powtarza. Ja po prostu nie potrafię takich głębszych, mniej głębszych relacji zatrzymać”; „Zawsze oczekiwałem ten dzwonek, w którym się pytają, czy wyjdę się na podwórko pobawić. A nigdy tak nie było”.

Trudności w inicjowaniu kontaktów:

„To było nie do przeskoczenia. I tak jest do dnia dzisiejszego. Nie mogę sobie pozwolić na zaczepienie. No bo po prostu chyba tego nie potrafię. Albo nie wiem jak. No to nie dla mnie jest”.

Związki przez Internet jako alternatywa:

„I rzeczywiście udało się poznać jedną kobietę w ten sposób. A poza tym wyjątkiem, który w szkole poznałem. Tajemniczą postać. No ale to była krótka znajomość. Nie wiem czy nawet się w sobie zakochaliśmy, czy nie. Mieliśmy wspólną pasję. Pasję, którą była muzyka. No powiedzmy, że krótka zakończyła się dosyć szybko”.

Pola perspektywiczne

„Zaczynałem zauważać, że dzieciaki bardziej wolą zapraszać do zabawy młodszego brata niż mnie”; „Zaczęło spadać poczucie własnej wartości”; „Izolacja od tych ludzi, którzy przebywali na podwórku”; „Zacząłem szukać w sobie czegoś, w czym w końcu będę dobry”.

Samotność i jej wpływ na przeszłość:

„Chciałem poszukiwać kogoś, ale po tej religijnej relacji, to była już zupełnie inna perspektywa, bo zrozumiałem, że miłość to nie jest to, co wydawało się wcześniej”.

Poszukiwanie sensu w życiu:

„Na pewno miłość przyjdzie potem, a na razie jest oddanie, lojalność, przywiązanie, współpraca partnerska”.

Nowe początki:

„Całe życie się człowiek uczy i całe życie można, życie można zaczynać zawsze od początku, w każdym momencie”; „Chociaż to jest pewnie niezdrowe, najlepsze to jest takie od A do Z, ale tak pokazuje akurat życie, że różne historie się formują”.

Ewolucja postrzegania relacji:

„Zauważyłem, że chyba nie chcę z nikim podtrzymywać kontaktu”.

Bariera w tworzeniu głębokich więzi:

„Z kolei gdy nastąpił koniec, bo skończyliśmy szkołę, to tam niby były jakieś deklaracje, że nie możemy o sobie zapomnieć. Że mamy się znać dalej, w każdym razie ta dziewczyna wyjechała. I znowu ten sam schemat się powtarza. Ja po prostu nie potrafię takich głębszych, mniej głębszych relacji zatrzymać”.

Utrzymywanie relacji a zmieniające się środowisko:

„Praktycznie bez śladu pozostawiam te znajomości. Ale każde inne środowisko zyskuje nowych znajomych w łatwy sposób. Tylko, że to są grupy 3–4 osoby, może 2. A już nie mówię o tym, że mam wszystkich wokół znać”.

Brak rozwoju kontaktów z powodu wewnętrznych blokad:

„Zawsze oceniam między tym czy ja mam być spontaniczny, czy mam nie być spontaniczny. Czy mam uważać na tą komunikację, żeby za wiele nie powiedzieć. Czy u mnie chłopaki uważają, że mam ciętą ripostę. To może lepiej nic nie mówić, bo się obrażają. Albo jak coś powiem, to powiem. No to ja w zasadzie nie wiem”.

Trudność w integracji i obawy przed nawiązywaniem relacji:

„To się może zmieniać. Mogę mieć ochotę, a potem może czegoś żałuję i znowu przestaje. To tak jak na teraz. Z tą grupą u siebie operatorów, moich kolegów. I. Zawsze oceniam między tym, czy ja mam być spontaniczny, czy mam nie być spontaniczny”.

Analiza kodu narracyjnego dotyczącego samotności pozwoliła na wyodrębnienie wyraźnych refleksji Narratora i procesów rozwoju związanego z diagnozami, relacjami oraz próbą dostosowywania się do nowych okoliczności życiowych. Dało to ciekawy obraz stopniowych zmian w perspektywie samotności, rozumienia siebie oraz otaczającego świata. Podsumowując, temat samotności tworzy obraz osoby, która w trudnym okresie swojego życia zmagającej się z poczuciem izolacji. Najistotniejsze momenty związane z samotnością obejmują okresy wykluczenia społecznego, zmiany w postrzeganiu siebie oraz poszukiwanie rozwiązań adaptacyjnych, alternatywnych źródeł wsparcia, choćby takich jak muzyka.

Wnioski i dyskusja

Opisana i przeanalizowana narracja biograficzna mężczyzny z autystycznym spektrum zaburzeń pozwoliła uzyskać wgląd w subiektywne doświadczenia oraz analizę tych doświadczeń w kontekście narracji tożsamościowej. To właśnie wywiad narracyjny pozwala na zebranie szczegółowej, subiektywnej opowieści o życiu osoby, co daje nam możliwość wglądu w jaki sposób jednostka postrzega swoje doświadczenia, jak interpretuje własne przeżycia, jak tworzy własną tożsamość. **Wpływ wczesnych doświadczeń w obszarze interakcji społecznej na przebieg życia Narratora miały znaczenie kluczowe dla jego rozwoju. Brak akceptacji**

rówieśników, trudności w nawiązywaniu relacji, brak zrozumienia przez otoczenie wpłynęły na poczucie własnej wartości oraz wyzwoliły proces kształtowania się mechanizmów obronnych. Izolacja społeczna spowodowała rozwój zamiłowań do indywidualnych, intelektualnych pasji, które stały się bardzo ważną częścią życia Narratora.

Istotnym elementem pojawiającym się w analizie narracji są wczesne negatywne doświadczenia, które bezpośrednio wpłynęły na trudności w budowaniu zaufania i komunikacji w dorosłym życiu. **Wpływ diagnozy zespołu Aspergera na trajektorię życia okazał się być momentem zwrotnym**, przełomowym momentem w życiu Narratora. Dzięki diagnozie uzyskał zrozumienie swoich trudności społecznych i komunikacyjnych. Pozwoliło mu to na akceptację siebie oraz lepsze zrozumienie swoich potrzeb. Bardzo ważnym, w mojej ocenie, w procesie kształtowania się tożsamości Narratora jest proces adaptacji do trudności, oraz przekształcenie swoich specyficznych cech w atuty. Efektem tego jest pozytywny wpływ na rozwój zawodowy i osobisty. Istotnym fragmentem są wypowiedzi dotyczące trudności komunikacyjnych w zakresie wszystkich obszarów mowy ludzkiej, czyli rozumienia, nadawania oraz aspektu mowy ekspresyjnej. Jak wiemy z badań narracji osób z autystycznym spektrum zaburzeń (Szafrąńska 2021; Moszyńska 2019; Korendo 2022; Bleszyński 2018) często jest ograniczoną formą wypowiedzi, z wyraźnie zaznaczającym się chaosem chronologicznym, wielowątkowością, obfitującą w powtórzenia, lub używanie idiomów nie zawsze w odpowiednim kontekście. Na cały ten obszar trudności komunikacyjnych w obszarze nadawania nakłada się często trudność w odbiorze mowy, tempie dialogu. Nieumiejętność swobodnej, interakcyjnej, ekspresyjnej komunikacji, jak widać w wynikach analizowanej przeze mnie narracji oraz w badaniach innych narracji osób z autystycznym spektrum zaburzeń (Gałkowski 2003: 268-282), może stanowić i często powoduje nasilenie trudności w obszarze relacji społecznych. Poznanie odbywa się przez słowo w pojęciu Wittgensteina, granice naszego świata wyznacza język (Korendo 2008). Zatem uznać można, że to właśnie ten obszar dla osób z autyzmem stanowić może duże utrudnienie w funkcjonowaniu między ludźmi, nie tylko w kategorii ucznia, ale też kolegi, pracownika, małżonka, przyjaciela czy rodzica. Dodatkowo chcę zastanowić się nad opisem życia człowieka marginalnego Everett V. Stonequista (2012: 78-79), który zaznaczy ważny moment, kiedy to jednostka jest małą lub młodą osobą i nie ma jeszcze wewnętrznego konfliktu, nie jest jeszcze świadoma swojej inności. Stanie się świadoma, kiedy to otoczenie niejako poinformuje ją o inności i wówczas stanie się dopiero człowiekiem marginalnym. Odnosząc to do osób z autystycznym spektrum zaburzeń pojawia się myśl, że nie tylko objawy mogą utrudniać funkcjonowanie społeczne osób z autyzmem, ale również samo społeczne otoczenie może stanowić, tak jak w przypadku Narratora, poważny czynnik zakłócający rozwój jednostki.

Ważność badań biograficznych osób dorosłych z rozpoznanym autyzmem wydaje się być bardzo istotnym, wciąż w polskich badaniach w zbyt małym stopniu, reprezentowanym obszarem. Ważność ta jest związana ze stałym, coraz większym wzrostem populacji polskich dzieci z autystycznym spektrum zaburzeń, które w kraju o ujemnym przyroście naturalnym staną się dorosłymi ludźmi pełniącymi role społeczne – miejmy nadzieję – nie inne niż pełnią osoby neurotypowe. Dlatego też badania w tym obszarze na pewno wymagają kontynuacji.

Bibliografia

- Aurora S. (2023), *The Field of Language: Aron Gurwitsch and Functional Analysis*, URL: <https://journals.openedition.org/hel/3541>, DOI: 10.4000/hel.3541.
- Błęszyński J. (2018), *Komunikacja – mowa – język osób ze spektrum autyzmu*, Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Buława-Halaszk J. (2017), *Rehabilitacja społeczna i zawodowa dorosłych osób autystycznych: studium fenomenograficzne z zastosowaniem teorii społecznej Pierre’a Bourdieu*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Galkowski T. (2003), *Zaburzenia komunikacji w autyzmie* [w:] T. Galkowski, G. Jastrzębowska (red), *Logopedia pytania i odpowiedzi podręcznik akademicki*, t. 2: *Zaburzenia w komunikacji językowej u dzieci i osób dorosłych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Garland-Thomson R. (2020), *Gapienie się, czyli o tym, jak patrzymy i jak pokazujemy siebie innym*, Fundacja Teatr, 21.
- Grandin T., Duffy K. (2013), *Rozwijanie talentów: ścieżki kariery dla osób z zespołem Aspergera i autyzmem wysoko funkcjonującym*, Polskie Forum Osób Niepełnosprawnych.
- Hołub J. (2024), *Wszystko mam bardziej*, Wydawnictwo Czarne.
- Korendo M. (2008), *Obraz świata w wypowiedziach dzieci z zespołem Aspergera*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria*, 8: 197–208, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Annales_Universitatis_Paedagogicae_Cracoviensis_Studia_Historicolitteraria/-r2008-t8-s197-208.pdf.
- Korendo M. (2022), *Zburzenia komunikacji i komunikacji w autyzmie* [w:] E. Emich-Widera, B. Kazek, J. Parpocka, *Autyzm u dzieci wiedza kliniczna*, PZWL Wydawnictwo Lekarskie.
- Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych ICD-10 (2009), *Rewizja 10*, tom I, Wydane przez Światową Organizację Zdrowia.
- Moszyńska M. (2019), *Środowisko szkolne w narracjach osób z zespołem Aspergera*, *Academicon*.
- Patyk K., Panasiuk M. (2023), *Wsparcie młodzieży i dorosłych z zaburzeniami autyzmu. Teoria i praktyka*, Gdańskie Wydawnictwo psychologiczne.
- Pawlik S. (2019), *Diagnoza spektrum autyzmu u osób dorosłych jako biograficzny przełom*, *Kultura i Edukacja*, DOI:10.1584/kie.2019.01.13.
- Piorunek M. (2016). *Liczby i słowa w badaniach humanistycznych i społecznych. (Nie)dychotomiczność paradygmatów badawczych* [w:] M. Piorunek (red.), *Badania biograficzne i narracyjne w perspektywie interdyscyplinarnej. Aplikacje – Egzemplifikacje – Dylematy metodologiczne*, Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Prokopiak A. (2020), *Autonomia osób ze spektrum autyzmu. Predyktory psychospołeczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

- Rose I. (2008), *Autistic autobiography or autistic life narrative?*, Journal of Literary & Cultural Disability Studies, 2(1): 44–54, https://www.researchgate.net/publication/275991757_Autistic_autobiography_or_autistic_life_narrative, DOI: 10.3828/jlcs.2.1.6.
- Rosenthal G. (2012), *Badania biograficzne* [w:] K. Kazimierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii* (s. 295), Wydawnictwo NOMOS.
- Rzeźnicka-Krupa J. (2013), *Niepelnosprawność intelektualna – narracje, reprezentacje, konteksty*, Niepelnosprawność, 10: 85–111, <https://niepelnosprawnosci.ug.edu.pl/wp-content/uploads/2023/11/niepelnosprawnosci10.pdf>.
- Stonequist E.V. (2012), *Cykl życia człowieka marginalnego* [w:] K. Kazimierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Wydawnictwo NOMOS.
- Szafrńska A. (2021), *Mój syn ma autyzm – analiza narracji ojca*, Niepelnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej, 42, file:///C:/Users/Asus/Downloads/15-6eb5f313-ba84-413e-8990-b8c9f83bce3.pdf%20(1).pdf.
- Szempruch J., Smyła J., Kwaśniewska M. (red.) (2021), *Edukacja wobec wyzwań zmieniającego się świata. Diagnoza i projekcje rozwiązań*, Wydawnictwo KTN.
- Wyka A. (1993), *Badacz społeczny wobec doświadczenia*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.

Akty prawne

Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, Dz. U. z 2012 r., poz. 1169.

Netografia

- Uczniowie posiadający orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego w podziale na typy szkół oraz województwa w roku szkolnym 2022/2023, 02.03.2023, https://dane.gov.pl/pl/dataset/182,dane-statystyczne-uczniow-z-orzeczeniem-o-potrzebie-ksztacenia-specjalnego/resource/45542/table?page=1&per_page=50&q=&sort=col7 [dostęp: 17.07.2023].
- ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics, <https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http://id.who.int/icd/entity/437815624> [dostęp: 06.02.2025].